

Др Љубо Д. ЈУРКОВИЋ

УТИЦАЈ ВОЈВОЂАНСКИХ СРБА НА ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ ДАЛМАТИНСКИХ СРБА

(Др Коста Милутиновић, Војводина и Далмација 1760 — 1914,
стр. 394)

У својој веома занимљивој историјској расправи „Војводина и Далмација 1760 — 1914.“ др Коста Милутиновић расправља о утицају војвођанских Срба на развитак културних и политичких прилика далматинских Срба, у северној и јужној Далмацији, у значајном историјском периоду, од средине XVIII века до почетка првог светског рата. Она заслужује пуну пажњу наше науке, као и целокупне наше јавности, пошто представља озбиљан историографски допринос за међусобно упознавање наших народа и дубље разумевање наше националне проблематике уопште. И у овом делу аутор се истиче познатом објективношћу и свестраним познавањем ове материје, која се ту по први пут озбиљно расправља. Поред опште познатих чињеница, ова нам расправа износи и многе нове и уз пуну историјску документацију објашњава нам многе до сада нејасне појаве. Уверени смо да ће ово дело са највећим интересом читати и данашњи читалац.

Своју расправу аутор почиње са Доситејем Обрадовићем и његовим утицајем на развитак друштвеног живота далматинских Срба, њихових културних и политичких прилика. Дабоме, далматинска средина, нарочито српска, утицала је и на развитак самог Доситеја, посебице у погледу његовог књижевног језика и изражавања.

У то доба, средином XVIII века, кад су биле успостављене прве везе између војвођанских Срба и Далмације, Срби и Хрвати у Далмацији живели су у веома тешким приликама, културним и политичким, „били су принуђени да се истовремено боре за свој национални опстанак и за економску егзистенцију.“ Као и војвођански Срби, и далматински Срби, наиме, живели су под тешким условима конзервативне друштвене средине, под снагама које су настојале да одрже „класну владавину и феудалне приви-

легије“. Може се рећи чак да су далматински Срби живели у мно-го тежим приликама од војвођанских. Тако на пример, карактери-стично је да за цело време млетачке владавине у целој Далма-цији није била основана нити једна школа на народном језику, ма колико да су далматински Срби небројено пута молили да им се отвори бар нека школа, и то о њиховом трошку. Али све њихове молбе биле су одбивене, и то са невероватном некултур-ном мотивацијом — да интереси државе (!) захтевају да Срби у Далмацији остану у стању непросвећености“. Због тога је појмљиво да су млетачке власти подозриво гледале и на културну делатност Доситеја у Далмацији. Због тога Доситеју није прео-стало друго него да напусти Далмацију. Млетачке власти на тај начин протерале су из Далмације и владику Љубибратића (1719), а нешто доцније (1753) владику Кончаревића, који је био при-сиљен да емигрира са тридесетак српских породица у Русију, где је и умро, оставивши за собом у рукопису „Летопис грађан-ских и црквених догађаја“, врло значајно дело, пуно „драгоцених података за црквену, културну и друштвено-политичку историју Далмације“.

Као што је савршено разумљиво, што су млетачке власти више прогониле Доситеја лично, његове за то време чисто рево-луционарне просветитељске идеје и његови радови лакше су продирали у народне масе и изграђивале њихову националну свест. Милутиновић посебице истиче како Доситеј „није имао предрасуда према књигама штампаним латиницом“. Као убеђени рационалиста, Доситеј је са пуним разумевањем читао Рељко-вића, Качића-Миошића и др. Тако је постао искреним побор-ником слоге и јединства Срба и Хрвата „без обзира на верске разлике које су међу њима постојале“. Тако нам Милутиновић објашњава зашто су Доситејева дела — штампана или у руко-пису — са одушевљењем била примљена „у нашим приморским земљама од Трста до Котора“.

Али, сем споменутих препрека од стране млетачких поли-тичких власти, посебну идеолошку борбу против Доситеја и ње-говог просветитељског рада водили су и далматински Талија-наши, међу којима се нарочито истакао Никола Томазо (1802 — 1874), италијански књижевник и научник, који се осећао Итали-јаном и борио за уједињење Италије, иако је био словенског по-рекла, родом Шибенчанин. Томазо је био представник оних Далматинаца који су се васпитавали у смислу италијанске кул-туре и који се нису осећали Словенима, иако су то стварно били (што се види из њихових презимена: Крекић, Гиљановић, Бо-жић...). Њихов број је био врло незнатан у упоређењу са Србима и Хрватима.

Борба коју је Томазо водио против Доситеја и далматин-ских Срба најочигледније се одразила у веома занимљивој поле-

мици која се водила између њега и Божидара Петрановића. Занимљиво је како је Томазео оштро критиковао друштвено-политичке и морално-филозофске идеје Доситеја Обрадовића. Милутиновић је ту полемику приказао свестрано и објективно, тако да нам то увелике помаже да дубље схватимо једно још увек актуелно питање из наше опште националне проблематике, посебице далматинске.

Утицај Доситеја Обрадовића у Далмацији најбоље се манифестовао приликом свечане прославе његове стогодишњице. Том приликом су се далматински Срби сетили свог просветитеља низом свечаних академија у свим местима где је Доситеј вршио своју делатност (у Задру, Шибенику, Книну итд.), а посебице у посебној Доситејевој Споменици под одличним уредништвом Данила Петрановића (1911), који је истакао како је Доситеј имао снажан утицај, посебице на „развој српске грађанске класе у Далмацији“, па и на поједине ученије далматинске Србе да су се почели бавити књижевним радом, међу којима се истакао архимандрит Герасим Зелић (1752 — 1836).

*

У другом поглављу своје књиге др Милутиновић расправља о историјском феномену уније, веома значајном за дубље разумевање односа Хабсбуршке Монархије према православним Србима. Као што је опште познато, Аустро-Угарска Монархија, чим су Срби прешли на њену територију, упркос свих обећања, ставила је себи у задатак да их „силом или милом“ одједном или поступно преведе у крило јединоспасавајуће католичке цркве. То је било у складу са њеном ултрамонтанском идеологијом по којој је Рим „духовно средиште хришћанске цркве и света уопште“, а која прописује како „ваља настојати; али без велике гадеме и вребања, да се тај илирски или рацки народ помало уједини са римском црквом“, како је то саветовао кардинал Леоп. Колонић. Насилно унијаћење православних Срба било је најтеже за владе аустријске царице Марије Терезије (1740 — 1780), тако да су Срби били приморани да у масама селе у Русију, где су биле образоване две српске губерније, што Аустрији никако није било право. То је хтела да спречи, претећи вешалима свакоме ко народ буде наговарао на исељење. Ти верски прогони Срба трајали су до владе Јосифа II (1780 — 1790), који је признао слободу свима вероисповестима. Међутим за владе његовог наследника Франца I (1792 — 1835) политика насилног унијаћења Срба обновила се старом жестином. Положај Срба у Хабсбуршкој Монархији постао је веома деликатан. Његова судбина тада је била у рукама карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1790 — 1836), интелектуалца „високе културе, у младости је био слободни зидар и присталица просвећеног апсолутизма,

али при свему ортодоксан православац и одлучан противник уније“. Стратимировић је успешно лавирао између Аустрије и Русије, активно помажући први српски устанак и радећи на стварању српске самосталне државе под заштитом Русије. Он је водио бригу и о далматинским Србима. После пада Млетачке Републике (1797) Стратимировић је радио да јурисдикцију Карловачке митрополије протегне и на Србе у Истри, Далмацији и Боки Которској. Далматински Срби стално су се њему обраћали за помоћ, коју им он никада није ускратио. Тако је утицај војвођанских Срба на далматинске Србе попримао на садржини и значају.

Француска владавина у Далмацији (1805 — 1814), ма колико кратка, одразила се и у друштвеном животу далматинских Срба. Тада је укинут феудални поредак, прокламована грађанска равноправност и слобода вероисповести, што је било од великог значаја за целу Далмацију, па тако и за културно уздизање православних Срба у њој. Французи су настојали да уреде српску православну цркву, на челу са једним епископом, црквеним судом, православном семинаријом и богословијом, основним школама итд. Тако је, на предлог гувернера Винћенца Дандола, Наполеон одредио да се 1808. у Задру сазове скупштина православних Срба Далмације и Боке Которске ради уређења свих тих важних питања. Скупштина се одржала 30. новембра и на њој је присуствовало 40 представника и донела све потребне одлуке, које је посебна делегација, на челу са архимандритом Герасимом Зелићем, однела у Париз, Наполеону на одобрење. Наполеон је делегацију врло лепо примио и одобрио све одлуке о уређењу културно-црквених питања православних Срба Далмације.

Када су Французи били присиљени да напусте Далмацију (1814), њена управа поново је пала под Аустро-Угарску Монархију. У то доба у Далмацији се јавља православни епископ Венедикт Краљевић (1767 — 1862). Тај епископ по оцу био је Цинцарин, а по мајци Бугарин, родом из околине Солуна, „једна опскурна особа, која је изазвала оштре сукобе и огорчене борбе међу Србима у приморским земљама“. Милутиновић врло занимљиво описује деструктивну делатност овог чудног епископа, који се на крају придружио унији. Као што се у почетку удварао француској власти, тако је доцније и аустријској, свесрдно служећи њеној политици. Према Милутиновићу, Краљевић је први обавестио бечки двор „о могућностима да се у Босни дигне устанак у корист Аустрије“. Он је чак израдио детаљан „план о аустријском освајању Босне уз активну помоћ његову и његових пријатеља“. Наравно, он је за све то стално примао знатну материјалну помоћ. Краљевић је денунцирао Бечу и самог карловачког митрополита Стратимировића, који се у Аустро-Угарској сматрао поглаваром српске православне цркве. Он је бечком двору саопштио садржину писма црногорског владике Петра I, упућену

руском цару Александру I, у којем га је молио „да прими Црну Гору и Боку под своју заштиту“, и наравно, примио новчану награду. Исто тако денунцирао је и архимандрита Герасима Зелића, најугледнијег Србина северне Далмације и одлучног противника уније, којој се Краљевић постепено приближавао и коју је Аустрија форсирала, како би умањила руски утицај код словенских народа у Монархији.

Тај недостојан рад епископа Краљевића, а нарочито његов приступ унији, наравно, изазвао је право запрепаштење код народних маса далматинских Срба, а посебно кад се приступило раду на оснивању унијатске богословије у Шибенику. Тако је дошло и до атентата, односно убиства унијатског каноника Алексија Ступницког, који је из Галиције дошао у Шибеник са намером да организује унијаћење у Далмацији у смислу аустријске политике. Метак који је њега погодио стварно био је намењен епископу Краљевићу, како се то испоставило на Апелационом суду у Задру приликом суђења похватаним атентаторима.

Далматински Срби подузели су све могуће мере како би Краљевића одстранили са епископског положаја, али узалуд. Више пута су се обраћали митрополиту Стратимировићу за очинску помоћ у мучној ситуацији у којој су се нашли, а коју аустријска политика никако није умела да разумно уреди у корист далматинских Срба, који су за све зло оправдано оптуживали самог епископа.

Познавајући врло добро верске и културне прилике у Далмацији, Стратимировић је стално истицао потребу да се оснује српска православна семинарија и богословија, што, наравно, не би било од значаја само за образовање православног свештеничког кадра, него и за опште културно и политичко васпитање далматинских Срба. Уколико се из материјалних мотива или због помањкања стручног водећег и наставничког кадра међу далматинским Србима, не само митрополит Стратимировић већ и аустријски намесник у Задру, генерал Фрањо Ксавер Томашић, био је дошао на мисао да се млади далматински Срби упућују на школовање у Сремске Карловце. Али против те замисли одлучно је устао епископ Краљевић, који је подузео све мере како до тога не би дошло, служећи се при томе разним интригама и денунцијама.

Против деструктивног рада епископа Краљевића далматински Срби обраћали су се не само митрополиту Стратимировићу, већ директно самом аустријском цару, коме их је Стратимировић искрено препоручио. О оправданим захтевима далматинских Срба, Стратимировић је лично обавестио аустријског цара Франца I као и руског цара Александра I, и то приликом конгреса Свете алијансе у Лубљани, марта 1821. Руски цар заузео се за ствар далматинских Срба, али, наравно, без позитивног резултата.

По себи се разуме, та руска интервенција послужила је аустријским властодршцима белоданим доказом рускофилске оријентације карловачког митрополита Стратимировића као и далматинских Срба, па су више поверовали и дали пуну подршку своме човеку, епископу Краљевићу, који се толико експонирао у извршавању њихове политике.

После интервенције руског цара у корист далматинских Срба, приликом Конгреса Свете Алијансе у Љубљани, положај далматинских Срба се увелико погоршао. По налогу самог цара Франца I, његови министри Метерник, Саурау, уз сарадњу намесника генерала Томашића и епископа Краљевића, планирали су свестрани прогон бунтовних далматинских Срба, са намером њиховог истребљења. Сматрали су их за непоуздане и врло опасне елементе по Хабсбуршку Монархију, ма колико њихов број незнатан био — око 70.000 душа, колико их је тада било.

Међу прогоњеним Србима, први на ударцу био је споменути архимандрит Герасим Зелић. Он је био интерниран у Бечу и Будиму и до своје смрти био стално под полицијском присмотром. Затим је био прогоњен, затворен, осуђиван и зостављан протосинђел Кирил Цвјетковић, родом из Боке Которске, парох шибенски, па угледни шибенски грађанин Кузман Петрановић и многи други. Тако су се вршила хапшења Срба широм северне Далмације (у Скрадину, Дрнишу, Книну, Бенковцу, Обровцу и многим селима Буковице и Книнске крајине). То је изазвало незадовољство које је довело до споменутог убиства унијатског каноника Ступницког.

После дуге и очајне борбе, у коју су били уплетени цареви, министри, царски намесници, митрополит, епископи, архимандрити, пароси и народне масе, сељаци и грађани, и у којој су многи страдали, и због које је и крв пала — далматинским Србима пошло је напокон за руком да се ослободе епископа Краљевића, који је био пензионисан и одстрањен из Далмације.

На место Краљевића, после дугог изборања и оклевања, између разних кандидата, за далматинског православног епископа био је постављен Јосиф Рајачић (1829), кога је аустријска администрација примила са извесним подозрењем, познавајући његову приврженост карловачком митрополиту Стратимировићу, па су се одмах по његовом устоличењу желели да увере у његову лојалност. Од њега су тражили за обавештење „како би се неприметно из православних цркава и манастира у Далмацији могле уклонити руске богослужбене књиге.“ Затим је аустријска влада од Рајачића тражила да јој, у поверењу, саопшти „колико би требало штампати нових богослужбених православних књига у Бечу и Пешти и колико би то коштало?“ Рајачић је на то питање одговорио „да је потребно 3.460 књига у вредности од 110.070 форината“. Царски намесник генерал Томашић одмах је

„осумњичио Рајачића да је намерно исказао тако велику сумњу, претпостављајући да због тога неће доћи до штампања нових књига, него да ће у употреби и даље остати — руске књиге“.

Тада је Аустрија строго забранила уношење нових руских књига у Далмацију, а Рајачића ставила под строгу присмотру полиције. Сва његова преписка била је цензурирана, нарочито она са митрополитом Стратимировићем, кога су сматрали одлучним противником аустријске политике унијаћења далматинских Срба, „до којег је двору било толико стало и које се помоћу целокупног државног апарата систематски наметало“.

*

Како акција унијаћења Срба у Далмацији стварно није успела под руководством царског намесника Томашића и сугестијама епископа Краљевића, то је аустријска администрација, уз свесрдну подршку двора, покушала да ту акцију обнови, служећи се при томе безобзирним методама, под царским намесником Венћеславом Лилинбергом, који је „у сваком погледу безобзирнији и осионитији“.

Али до унијаћења православних Срба, сем спорадичних случајева у Кричкама и Баљцима, никако није успевало, а и они појединци који су под притиском прихватили унију, како су то констатовале саме аустријске власти, увек су се кришом држали „стarih обреда“. На захтев аустријских власти, епископ Рајачић узалуд је покушавао да умири своје узбуђене вернике, „вреће у српским селима северне Далмације није престајало већ постајало све озбиљније и опасније.“

У спровођењу унијаћења Срба у Далмацији, аустријска се администрација служила свим могућим средствима, насиљем и митом. За ту своју политику пошло им је за руком да придобију и два православна свештеника (Петра Кричку и Марка Бусовића), који су били кажњени због неморалног и саблазног понашања од стране епископа Рајачића. Они су нашли пуну заштиту аустријског царског намесника, па су демонстративно прешли на унију. То је, наравно, изазвало огорчење код народних маса, тако да је на њих одмах покушан и атентат, али без успеха. Међутим, царском намеснику није пошло за руком да придобије шире слојеве народа, па ни онда кад је пропагирао да је то жеља самог аустријског цара. Па ни онда кад је бечка влада одредила да се у Кричкама и Баљцима о државном трошку подигну две велике и лепе унијатске цркве.

Сва та безобзирна акција унијаћења далматинских Срба није изазвала утисак који су владајући кругови очекивали. Све напротив. Мало после најсвечанијег полагања камена темељца унијатским црквама извршен је поновни атентат на поунијаћеног свештеника Кричку, чији је атентатор (Керић) био осуђен на

смрт, а два калуђера (Симић и Вукадиновић) као његови подстрекачи били су осуђени на временске казне. Ти догађаји одјекнули су широм Далмације и уплашили нарочито присталице уније. Није помогло ни форсирање царског намесника да се убрза зидање унијатских цркава. Њих је на најсвечанији начин осветио крижевачки унијатски бискуп Смичиклас у присуству царског намесника, пет католичких бискупа, преко 80 свештеника и калуђера, представника цивилних и војних власти.

Због отвореног противљења унији, епископ Рајачић морао је да напусти Далмацију. Око питања наименовања новог далматинског епископа настала је занимљива закулисна борба. Царски намесник Лилиенберг, на име, инсистирао је да се за далматинског епископа ниуком случају не постави кандидат из Војводине, како би се парализовао утицај митрополита Стратимировића. Лилиенберг је тврдио како је Војводина земља „у којој није уобичајена послушност према законима и властима“ и како православно свештенство Војводине „тежи за тим да се Далмација присаједини Угарској, што у том погледу може да буде опасно“.

У то време, неоспорно, Војводина се сматрала средиштем духовног живота целокупног српског народа, а далматински Срби увек су се сматрали интегралним делом тог народа. Код њих су се очували српски народни обичаји, језик, поезија и уопште народна култура. Нови Сад, који се налазио на zgodном географском положају, и који се са много разлога називао „Српском Атином“ већ је сам по себи условљавао пуни утицај на развитак далматинских Срба, њиховог културног, социјалног и економског живота. Упоредо са српским националним осећањем, развија се и њихово социјално осећање, народ се постепено ослобађа феудалних односа и тако се економски такође развија.

Борба око кандидата за далматинског епископа, који је имао своје седиште у Шибенику, завршила се тиме да је епископска столица из немирног Шибеника премештена у Задар, главни град Далмације.

Један од значајних прегалаца за еманципацију далматинских Срба, несумњиво, био је Божидар Петрановић, „врстан родољуб и покретач народне књиге у Далмацији“, како су га ту називали. Због тога му је Милутиновић и посветио посебну пажњу. У посебном поглављу он је свестрано и документарно приказао целокупан његов рад и тако дао његов прави историјски лик, чиме су била демантована сва сумњицења, клевете и лаж, које су против њега износили његови лични непријатељи. Петрановић је покренуо и уређивао „Српско-далматински Магазин“, који се сматра нашом првом књижевном ревијом у правом смислу речи. То је била чисто југословенска књижевна ревија, било по сарадницима као и по претплатницима, који су је материјално издржавали.

У посебном одељку Милутиновић расправља како је продирање књижевног покрета Вука Караџића међу далматинске Србе било у тесној непосредној вези са унијаћењем. Извесно је аустријска ултрамонтанска политика намеравала да за своје циљеве искористи и Вукове књижевне реформе. Осетивши то, наравно, војвођански су Срби, са митрополитом Стратимировићем на челу, постали опрезни и неповерљиви и према Вуку и према његовим реформама, све док се цела ствар није потпуно објаснила.

Ма колико да су далматински Срби били под утицајем војвођанских Срба у погледу Вукових реформи, ипак су били одушевљени за Вука и његове језичне реформе, што се видело нарочито приликом прикупљања претплатника за његов „Српски Рјечник“. Као карактеристичан пример, Милутиновић истиче познатог далматинског српског песника Јована Сундечића, који је своје песме писао и штампао у чистом српском народном језику, ћирилицом и латиницом, мада је био православни свештеник и професор задарске српске православне богословије. Борба за отварање ове школе отпочела је још за владе Наполеона у Далмацији, почетком XIX века. Она је стално била под снажним утицајем војвођанских Срба. Од 26 наставника који су у њој предавали, 15 их је било из Војводине.

У трећем делу своје студије Милутиновић исто тако темељито расправља о народном препороду у Далмацији, дабоме, у вези са позитивним утицајем војвођанских Срба на тај прогресивни покрет.

Средином прошлог века српске основне школе нису биле државне, већ конфесионалне; основале су их српске православне црквене општине. Прву је организовао у Дубровнику Борђе Николајевић, „један од најзначајнијих књижевних, научних и културно-просветних радника међу далматинским Србима“, родом из Војводине. Захваљујући иницијативи и плодној културно-просветној сарадњи далматинских и војвођанских Срба, у Далмацији су релативно врло брзо основали 52 српске основне школе, а у Задру чак и српску девојачку школу, што је за оно доба био велики културни успех.

У трећем делу своје књиге Милутиновић доста опширно расправља о односу далматинских Срба према илиризму, односно идеји југословенског народног јединства, уколико се то одразило у „Српско-далматинском Магазину“, чији је главни задатак био да развија српску националну свест, „али без националистичких фраза и романтичарског идеализма“. Српска национална свест требало је да буде стварна основа за идеје илиризма, „који је под заједничким именом покушавао да уједини све Јужне Словене“ — „од Бељака до Скадра и Варне“. Петрановић, уредник „Магазина“ пледирао је „да заједнички књижевни језик остане спона између Срба и Хрвата.“ Он је настојао да илиризам доведе у

склад са српством „претпостављајући да једно друго можда не искључује“. И у том погледу су далматински Срби ишли у корак са Војвођанима и њиховом „Бачком вилом“, првим српским илирским часописом под уредништвом Петра Јовановића. За те српске илирце карактеристично је да су активно сарађивали у илирским часописима, посебице у Гајевој „Даници Илирској“ и што су у својим часописима примали сарадњу из свих југословенских крајева. Милутиновић лепо истиче како су на тај начин стварно радили на повезивању и удруживању јужнословенских народа.

У посебном поглављу Милутиновић објашњава како је Метернихов систем, „под маском легитимитета, одржавања светског мира и чувања европске равнотеже“, у свим државама Свете алијансе водио безобзирну борбу против национално-ослободилачких, напредних, револуционарних и демократских кретања, а посебице код нас на Балкану, „неугасивом жаришту народних буна, устанака и револуција“. Природно је да је тако дошло и до револуције 1848 — 1849. и да је био оборен Метернихов систем на свим странама подјармљене Европе. Тако је дошло и до образовања Млетачке Демократске Републике. Та се револуција одразила и код нас у Далмацији, као и у Војводини. Војвођански Срби тражили су у Будимпешти обезбеђење и признање српскога народа у Угарској, а у Далмацији далматински Срби, преко српских православних општина, почели су се међусобно повезивати и организовати. Споменути Борђе Николајевић обратио се архимандриту манастира Крке, Стефану Кнежевићу, да ступи у везу са Србима Косова, Книна, Голубића и других повећих црквених општина северне Далмације, па заједнички да саставе представку у којој да изложи своје захтеве и пошаљу аустријском цару Фердинанду I с молбом да призна и заштити далматинске Србе. Међу осталим захтевали су да сами Срби у својој скупштини бирају себи епископа као што је то признато Ердељу или војвођанским Србима у Сремским Карловцима. Та скупштина требало би да се састоји од православних свештеника, грађана и сељака. Занимљиво је како далматински Срби у Далмацији и Боки највећи акценат стављају „на чување и проширивање употребе народног језика и ћириловског писма у јавним пословима“.

Односи између Срба и Хрвата у Далмацији често су били затегнути. Али Милутиновић наглашава како су одабрани духови на једној и на другој страни радили да се отворени сукоби избјегавају. У том погледу нарочито се истакао споменути Борђе Николајевић, православни парох дубровачки, Војвођанин. Док су шовинисти и фанатици, истиче Милутиновић, у оба тора користили сваку прилику да вештачки продубљују јаз између наших народа, дотле је Николајевић био један од оних ретких појединаца који су сматрали својом моралном дужношћу да стишавају националне страсти и крче путеве будућој заједничкој сарадњи.

У вези са свим тим сложеним националним, друштвено-политичким и социјално-културним појавама у Далмацији евидентан је утицај војвођанских Срба. Наравно има и других утицаја. Милутиновић обраћа пажњу и на утицај Црне Горе, посебице њеног владике Његоша, као песника и значајне политичке личности. И преко њега се осећао утицај Русије, не само преко споменутих литургијских књига које су се употребљавале у православним црквама далматинским, већ и због борбе 1806, коју су Црногорци водили против Француза заједно са Русима. Појмљиво је дакле, да је Аустрија била неповерљива према далматинским Србима. То се видело нарочито за време кримског рата (1853 — 1856). У Бечу су годинама памтили речи споменутог Николе Томаза, који је Метерних упозорио како „Русија не мирује, и међу оне аустријске поданике, који су њенога обреда, сеје злато, мржњу, обећања, тако да су у аустријским земљама поданици православног обреда неупоредиво више привржени Петрограду него Бечу...“ Милутиновић сматра да Николајевића нису сматрали само русофилом већ и сарадником Луке Вукаловића, руководиоца Херцеговачког устанка 1852 — 1853, који је као таква постао утицајна личност не само у Далмацији, већ и у Боки и Херцеговини, а нарочито у Русији. Због тога га је Аустрија прогонила и протерала из Дубровника у Задар, где је био упуслен као професор српске православне богословије, и био под сталном присмотром царског намесника Мамуле.

Уједињена омладина српска, о којој Милутиновић затим расправља, имала је снажан утицај такође и на омладину Далмације, и то не само српску. Дабоме, највећи број чланова овог значајног војвођанског омладинског покрета у нашим приморским крајевима били су заиста далматински православни Срби, али било је и нешто Срба католика, нарочито у Дубровнику, за које Милутиновић истиче да су „будно пратили не само развијену књижевну и културно-просветну делатност Омладине у Војводини, Србији и Црној Гори, него и сва друштвено-политичка кретања широм словенског југа“. Он настоји, иако у доста сажетом облику, да што стварније и објективније, увек довољно документовано, прикаже идеологију и рад Уједињене омладине српске, тврдећи како сложене компоненте овог значајног омладинског покрета, о коме се толико писало и расправљало „ни до данас нису довољно рашчлањене, ни свестрано осветљене“.

Међу приморским омладинцима, члановима Уједињене омладине српске, највише се истакао Лазар Томановић из Боке Которске. Милутиновић је и његову занимљиву личност свестрано анализирао, и то због тога што су мишљења историчара о њему често „дијаметрално супротна“, тако да није лако о Томановићу добити правилан суд. Једни су тврдили да је он био великосрпски националиста, односно шовиниста. Дабоме то су тврдили не само његови лични противници, већ углавном про-

тивници идеологије Омладине као револуционарног покрета. Међутим, Милутиновић доказује да је тврђење таквих неосновано. Он је, наиме, први Уједињену омладину српску заинтересовао не само за далматинске Србе него и Хрвате југословенске оријентације и да је тако омладинском покрету стварно дао „шири, општејугословенски карактер“. Томановић је заједно са својим друговима, питомцима из задарског српскоправославног семеништа и задарске гимназије, 1865. основао ћачки рукописни књижевни лист „Првенац“, а 1866. ћачко књижевно друштво истог имена.

У задарском „Првенцу“ скоро сви сарадници били су поборници братства Срба и Хрвата и одушевљавају се за јединство Јужних Словена. „Првенац“ пише у смислу тадашње борбе далматинских народњака, залажући се за сједињење Далмације са Хрватском, мисао за коју су се залагали и војвођански Срби. У новосадској „Застави“, у којој је сарађивао и млади Томановић, пледира се да се на „рушевинама Турске и Аустрије формира независна и самостална јужнословенска држава на федеративној основи“.

Уједињена омладина српска борила се „против сваког националног угњетавања“, као и „против свих штетних утицаја и страних агресија на народну културу“. Како правилно констатира Милутиновић, она је пропагирала „што тешње везе са напредним револуционарним ослободилачким покретима код свих поробљених и потлачених народа у свету, а посебно код балканских, подунавских и суседних народа“. Тако је савршено појмљиво да је тај наш омладински покрет одржавао везе и са револуционарним покретом Младе Италије. Милутиновић пише како су те везе одржавали „првенствено људи који су живели и радили у Далмацији, Боки и Црној Гори“.

Руководиоци италијанског револуционарног ослободилачког покрета, Мацини и Гарибалди, били су „осведочени пријатељи Јужних Словена“. Због тога је природна сарадња далматинске и војвођанске омладине српске и на том плану. Тако се покрет Младе Италије заинтересовао за нашу народноослободилачку борбу. Тај се интерес није ограничио само на лепим речима и обећањима, него је са својим добровољачким легијама активно учествовао „прво у устанцима у Херцеговини, затим у босанском устанку и српско-турском рату“. Сем тога, занимљиво је констатовати да су се наши људи одушевљавали и идеолошком борбом Гарибалдија против клерикализма и ватиканског империјализма. За ту идеологију одушевљавали су се и први српски социјалисти Светозар Марковић, Васа Пелагић и Драгиша Станојевић, који су писали о Гарибалдију као „једном од малобројних људи, који је у тадашњој европској јавности заузео благонаклон став према Марксовој Интернационали и Париској комуни“.

Међу далматинским интелектуалцима, који су активно учествовали у раду Уједињене омладине српске, несумњиво, највише се истакао Валтазар Богишић (1834 — 1908), из Цавтата код Дубровника. На његову појаву и интелектуални развитак највише је утицао познати дубровачки илирац Медо Пуцић (1821 — 1882), који га је одушевио за југословенство и панславизам. С обзиром на озбиљност и стваран рад, Милутиновић му је посветио заслужену пажњу и свестрано приказао његову културну и политички значајну делатност, од студентских дана до његовог формирања у праву културну и политичку личност.

Као библиотекар Дворске библиотеке у Бечу, Валтазар Богишић долазио је у непосредан контакт са многим научним радницима свих словенских народа, који су се тада борили против угњетавања Словена у самој Хабсбуршкој Монархији, односно за њихову културну афирмацију и право на независност и слободу. Тако је Богишић дошао у везу са Јованом Хацићем, оснивачем Матице српске, Јованом Суботићем, Вуком Караџићем и Буром Даничићем, који је први свратио посебну пажњу на значајно Богишићево научно изучавање српске књижевности уопште, а посебице на његово скупљање народних правних обичаја, које му је доцније послужило и за правно уређење Црне Горе. Милутиновић истиче као нарочито занимљиву чињеницу наступ Богишића у новосадском „Летопису“ Матице српске у доба врло оштрих међунационалних односа у Хабсбуршкој Монархији за време министра Бајста. Тада је, наиме, Богишић изнео смелу мисао о потреби формирања једног научног центра за све словенске народе, наглашавајући при том важност повезивања и обједињавања словенских снага, што би било од врло великог политичког значаја за све Словене уопште, примећујући „да наши инородни противници, сваки пут кад чују и најмање шта казивати о сродности словенскијех племена и о сјени какве међусобне симпатије, одмах почну у свијет трубити да се Словени већ сјединише и завјерише против слободе и постојећем реду у Европи, па да намјеравају раскотарити неколике државе, а неколике прогутати...“. Богишић је то писао 1867. у вези са етнографском изложбом у Москви, где су аустријске власти забраниле одлазак њему и Бури Даничићу, двојици „најеминентнијих југословенских научника, који су међу првима били позвани и на чије се учешће у Москви толико полагао...“.

Валтазар Богишић, подвлачи Милутиновић, био се заиста загрејао за свесловенску узајамност, али се будно чувао „нереалних панславистичких утопија и словенофилских маштања о формирању великог словенског царства о коме су говорили и писали руски словенофили“. Богишић није одобравао руску „хегемонистичку политику према поробљеној Пољској, а у даљој линији и на њене империјалистичке аспирације за доминацијом над Јужним Словенима“. Док су руски славенофили православну веру

сматрали кохезивном снагом, према Милутиновићу, „Богишић религиозну компоненту сматра не само бескорисном него и деструктивном снагом у сложеном процесу постепеног приближавања и усклађивања заједничких интереса и међусобне сарадње словенских народа“. Док су руски славенофили „у својим концепцијама имали много црквених клерикално-православних компонента, Богишић је био противник сваког клерикализма и пледирао световност наставе и демократизацију културно-просветних установа код свих словенских народа“. Богишић тражи „знанствени панславизам“, подразумевајући при томе: науку о словенству, његову филологију, историју, етнографију, митологију и археологију словенских племена од најстаријих времена до данас... На томе се је Богишић стално залагао. Али сви његови планови у том правцу, стварно, остали су само лепе замисли.

У посебном поглављу, Милутиновић расправља о Богишићевом раду у Војводини, односно у Новом Саду, што је од посебног значаја за главну тезу Милутиновићеве студије о утицају војвођанских на далматинске Србе, Војводине на Далмацију. Богишић је, наиме, 1868. био постављен за школског инспектора у Темишвару, некадашњем главном граду Српске Војводине, који је тада био веома развијен економски центар, у коме су живеле разне националности, поред Срба, Немци, Мађари, Румуни, Цинцари, Грци, Јевреји и Јермени. Ту је Богишић одмах ступио у везу са тамошњим врло активним српским интелектуалцима и омладинцима. Одатле је стално залазио у Панчево и Земун, и одржавао сталне везе са културним, научним и политичким људима Београда. Богишић је надзирао рад свих средњих, стручних и основних школа у Банату и Срему (сем гимназије у Сремским Карловцима). Ту му је била поверена реорганизација учитељске школе на целој територији Војне границе, коју је он извршио по угледу на задарску препарандију. Из Темишвара, Богишић је био премештен у Петроварадин, односно у Нови Сад, где је продужио раније везе са српским књижевницима, научницима, уметницима и јавним радницима, посебице са Матицом српском.

Међусобно интересовање између Војводине и Далмације приметило се нарочито приликом бокељског устанка (1869—1870). У вези с тим били су запажени занимљиви извештаји Лазара Томановића у новосадској „Застави“. Исто тако значајне су биле интерпелације Светозара Милетића у угарском парламенту. Далматински Срби тада су све своје погледе упрли у Војводину и отуда очекивали братску помоћ у невољи. Казнене експедиције аустријског генерала Вагнера оставиле су згаришта и пустош у устаничким селима Боке. Сва тадашња штампа војвођанских Срба посветила је пуну пажњу бокељском устанку и свим проблемима приморских Срба. Милутиновић истиче како то „није остало само на платонским симпатијама, него се убрзо

прешло и на стварну помоћ, организовањем прикупљања добровољних прилога за пострадале Бокеље“. Бока се, наиме, увек сматрала као „наравно продужење Црне Горе“. Тада је Војвођанин Михаило Полит — Десанчић истакао како је бокељски устанак „могао лако прерасти у велики ослободилачки рат Јужних Словена“, односно . . . „из бокељског устанка могао је букнути пламен источног питања . . .“, о чему Милутиновић занимљиво расправља у посебном одељку, приказујући борбу Полит-Десанчића пред пештанским судом, коју је тада будно пратио цео српски народ.

*

Заједнички непријатељи слоге и јединства Срба и Хрвата у Далмацији, дабоме, осетили су пуни значај сарадње војвођанских и далматинских Срба, односно утицаја на далматинске Србе и Хрвате. Очигледно је било да се народни непријатељи служе римским начелом „Divide et impera“, распиривајући националне и верске разлике које су постојале између Срба и Хрвата. Новосадски „Напредак“ 1863. објавио је неколико дописа из Далмације „у којима су Србе упозоравали да се чувају Хрвата у Далмацији, јер да они хоће да подигну Велику Хрватску на штету Срба“. А из сукоба између Руса и Пољака распиривали су мржњу између католицизма и православља. Тако је дошло до сарадње између групе војвођанских и далматинских клерикала. „Упореда са фронтом народне борбе на једној, формирао се и фронт реакционарних елемената на другој страни“. Тако се вештачки изазивао и распиривао сукоб између Срба и Хрвата, о коме Милутиновић објективно и научно опширно расправља, одредивши право место католичким као и православним клерикалцима тога времена.

Када се је шездесетих година у Далмацији код православних Срба развила борба против клерикализма, конкретно против реакционарне политике владике Стевана Кнежевића, она је такође била под утицајем Војводине, односно протуклерикалне борбе коју је ту водио Светозар Милетић, снажна и утицајна политичка личност у српском јавном животу уопште. Његова „Застава“, орган Српске народне слободоумне странке, у току 1869. донела је низ врло запажених чланака, уперених против политике епископа Кнежевића. Ти чланци нису били потписани и до данас није било научно утврђено ко је заправо њихов писац. Судаћи по многим индицијама Милутиновић сматра врло вероватним да је њихов аутор био познати књижевник Стефан Митров Љубиша, бококторски народни посланик.

После бокељског устанка, Аустрија је свим средствима на стојала да бар отежа, ако не и потпуно онемогући сваки утицај војвођанских на далматинске и бокељске Србе. Тако је дошло

и до неочекиваног одвајања приморских православних епископија, бококоторске и далматинске, од Карловачке српске митрополије. Та мера, дабоме, како то убедљиво доказује Милутиновић, није имала ни црквени, ни верски, ни административно-бирокаратски, него чисто политички карактер. То је била позната аустријска тактика „раздвајања српског народа на већи број административних делова на политичком сектору и на црквено-школском подручју, нарушавајући на тај начин компактну снагу Карловачке митрополије као национално-културне целине“.

Због тога је савршено појмљиво да је то одвајање далматинских епископија изазвало не мало узбуђење међу бокелским и далматинским Србима, који су ту меру сматрали снажним ударцем и великом неправдом. Писали су се протести и узалуд сладе делегације са основним захтевима да се српске православне епархије не одвајају од српске православне митрополије и остану под јурисдикцију Карловачке митрополије. Никодим Милаш, доцнији епископ и аутор познате „Православне Далмације“ написао је читаву научну расправу о том чисто црквено-правном питању, наглашавајући како је тиме задан тежак ударац препоробају далматинских Срба, који су до тада били одељени од осталих Срба само политички, али да су „у јерархичком смислу били једно тело са браћом својом у Војводини и могли из тог једињења надати се бар некој светлости у тмини своје самоће у Цизлитанији међу разнородним племенима“. Наравно, Милаш се позивао на канонске прописе, који су у Аустрији били на снази и по којима је доказао како православна српска митрополија мора да буде „састављена из епископа, свештеника и световњака, који састављају једну исту народност и да митрополит мора бити једнаке народности са потчињеним му епархијалним епископима, свештеницима и световњацима“.

Али, узалуд, Беч, кад то није одговарало његовим политичким рачунима, није се освртао на законске прописе, на расположење народа, посебице далматинских Срба, као ни на протесте у јавности па ни у парламенту, него је поступао насилнички и безобзирно. Ни у овом случају, аустријски властодршци нису се руководили неким правним принципима, да би, тобож због природе православне вероисповести, православни верници требало да падну под администрацију оне православне митрополије којој припадају њихове епископије, свештеници и световњаци, већ су две српске православне епископије, бококоторску и далматинску, одвојили од српске Карловачке православне митрополије и прикључили их далекој румунско-русинској Буковинској митрополији у Черновицама; недоследност коју је у аустријском парламенту узалуд констатовао и народни посланик Стефан Митров Љубиша. Тај принцип важио је само за румунско-русинске православне вернике, али не и за српске.

Милутиновић је опширно објаснио значај одвајања далматинске епархије, подвлачећи занимљиву чињеницу да су се по том питању са православним Србима солидарисали и католички Хрвати, тврдећи да са таквим методима аустријски властодршци неће успети јер да ће „Срби далматински остати увијек Срби, макар им врховне одлуке у питањима црквене јурисдикције или црквеног јуспатроната долазиле из Черновица умјесто из Карловаца“, како је том приликом тада писао „Народни лист“.

У посебном делу своје расправе (IV) др Милутиновић расправља о односу српске Војводине према хрватском народном препоруду у Далмацији, који се стварно одразио у целокупном заједничком животу Срба и Хрвата у XIX веку. Угњетавани народи Хабсбуршке монархије, Словени нарочито, истичу и све одлучније се боре за своја уставна и национална права. Дабоме, то се осећа и код Срба и Хрвата Далмације, који живе у својим специфичним приликама са далматинским Италијанима, иако се ради о односу 400.000 Хрвата и Срба према једва 20.000 Италијана. Заједничке бриге и невоље присиљавају Србе и Хрвате да се заједнички и сложено боре, наравно, под утицајем осталих народа Монархије, Чехословака и војвођанских Срба нарочито. Заједничка борба води се не само путем штампе и јавних зборована, него и путем парламентарне борбе у Бечу и Пешти.

И у Далмацији се је борба за уставна и национална права конкретизовала у борби за народни језик и народне школе, која је код далматинских Срба отпочела још за време Доситеја Обрадовића.

Присније везе између војвођанских Срба и далматинских Хрвата манифестовале су се приликом стогодишњице смрти Андрије Качића-Миошића. У то време Данило и Божидар Петрановић издају запажени зборник народних и уметничких песама, међу којима се налазе и песме прикупљене и у Војводини. Са успехом се прикупљају добровољни прилози за подизање споменика Качићу-Миошићу у свим југословенским земљама. Највећи прилог из Војводине подарила је Матица српска, што је било нарочито запажено и с одушевљењем примљено и позитивно утицало на међусобне односе.

Наравно, утицај војвођанских Срба на далматинске Хрвате није био тако директан као на далматинске Србе. Али ипак заједничка борба за национална и културна права упућивала је једне на друге. У далматинском сабору са успехом се борио за право народног језика на суду и државној администрацији хрватски политичар Миховил Павлиновић. А у бечком парламенту за иста права борио се Стефан Митров Љубиша, који је устао и против наметања италијанског језика на суду и у администрацији Далмације. Тада је у Задру покренут „Народни лист“. Његова је појава била поздрављена у читавој тадашњој штампи.

Исто тако била је запажена и појава Матице далматинске, где су се окупљали на истом културно-просветном послу Хрвати и Срби, који су настојали да у Матици дође „до праве слоге и јединства међу Србима и Хрватима“. У српској штампи Војводине води се стална брига о свим значајнијим политичким и културним збивањима у Далмацији. Милутиновић наглашава како прву фазу хрватског народног препорода у Далмацији карактерише „истоветност мишљења и осећања код Хрвата и Срба и потпуна верска толеранција између католика и православних“ за разлику од међусобних сукоба у првој половини XIX века, за време форсирања унијаћења далматинских Срба од стране Беча.

У то време, као значајна спољашња манифестација српско-хрватског братства пада заједничка турнеја Миховила Павлиновића и Јована Сундечића по свим југословенским земљама (1864). Та два врло угледна јавна радника и уважена књижевника, један католички а други православни свештеник, пропутовала су Далмацију, Хрватску, Срем, Бачку, Србију и Црну Гору. Та турнеја била је „спонтана манифестација братства и јединства наших народа“.

Занимљиво је видети како су далматински талијанашци („аутономашци“) посматрали развитак српско-хрватских односа код народњака у почецима хрватског народног препорода у Далмацији. У том погледу Милутиновић истиче као веома значајну полемику која се тада водила у далматинској штампи између Натка Нодила и Николе Томазеа. Први је заступао народњачко-југословенско гледиште, а други аутономашко-талијанашко. Као што је Томазео раније „панславистима и русофилима“ називао далматинске православне Србе, тако је сада те називе придавао далматинским народњацима, које је такође денунцирао да „пију у здравље будућег комунизма“ (1861 — 62) ...

Политика војвођанских Срба, несумњиво, није утицала само на политичко држање далматинских и бокељских Срба, већ и држање далматинских Хрвата, посебице њиховог првака Миховила Павлиновића, који је врло добро увиђао важност и значај ставовишта војвођанских Срба и по питању сједињења Далмације с Хрватском. О Миховилу Павлиновићу Милутиновић дословно пише: „Миховил Павлиновић осећао је повезаност будућег статуса Војводине са проблемом утврђивања целокупности земаља Троједне Краљевине, вероватно имајући у виду четрдесетосмашки покушај њиховог тешког повезивања у процесу уједињавања југословенских земаља и покрајина у једну ширу заједницу“. У вези с тиме Павлиновић је признавао да су далматински Срби били „најодушевљенији поборници тог сједињења Далмације са Хрватском“, осећајући правилно потребу тог сједињења једнако као и далматински Хрвати.

За сједињење Далмације са Хрватском први од далматинских Срба декларисао се Стефан Митров Љубиша, који је у

аустријском парламенту јавно напао аутономашког првака Албертија због нетачног тврђења да је у Далмацији већина народа против сједињења са Хрватском. Љубиша је јавно доказао како је он лично био изабран за посланика у царевинском већу гласовима 60.000 словенских становника, Хрвата и Срба Далмације, док је сам Алберти био изабран гласовима шесторице чланова сплитске трговачке коморе, што је било могућно по тадашњем реакционарном аустријском изборном систему, по којему је „партија бирократично-клерикална“ стално настојала да далматинске Словене поиталијанчи, и тако створи вештачку већину „заклетих непријатеља имена славенскога...“

Тај говор историјског значаја Стефана Љубише имао је снажан одјек у свим југословенским земљама. Истакнути војвођански политичар Михаило Полит-Десанчић похвалио је Љубишин говор, изразивши тиме „солидарност војвођанских Срба са дугогодишњом борбом далматинских народњака, Хрвата и Срба, против политике националног угњетавања“. Односи између Срба и Хрвата били су тада одлични. У Хрватском сабору 14. маја 1867. једногласно је донесена следећа одлука: „Сабор Троједне Краљевине изјављује свечано, да Троједна Краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са народом хрватским истовјетан и равноправан. Али ускоро после те свечане изјаве Хрватског сабора односи између Хрвата и Срба почињу се кварити. Ранији велики Југословени и пријатељи Срба постају наједанпут изразити хрватски националисти и србофоби, и то међу самим првацима Народне странке у Далмацији, што је више пута врло тешко оправдати.

Са овом свестраном документованом историографском анализом др Милутиновића, коју смо овде настојали да прикажемо, сматрамо да ће нам се објаснити и како је дошло до размимилажења не само између првака Народне странке Далмације, него уопште између Хрвата и Срба, што овој студији даје посебну важност и значај.

Наравно, веома сложене политичке прилике у Хабсбуршкој Монархији и борбе, вођене у специфичним приликама и посебним методама, проузроковале су да у то време није дошло до сједињења Далмације са Хрватском и Славонијом, иако је тада многима изгледало као да је то свршена ствар. Далмација је једноставно постала провинцијом Аустрије, а Ријека луком Угарске, мада је још Марија Терезија 1776. Ријеку прикључила Хрватској. Борбе за правилно уређење свих ових питања биле су врло велике, али без успеха. Од стране војвођанских Срба у српској штампи као и у Угарском парламенту истакао се нарочито Светозар Милетић. Али његови предлози нису били уважени, ма колико да је с њима „привукао пажњу јавнога мњења угњетаваних народа у Монархији и, у даљој линији, европске јавно-

сти, која је одмах осетила да нагодбењачки компромис између владајућих класа Беча и Пеште не води решењу сложених међунационалних односа у средњој и југоисточној Европи, него да представља опасност за настанак нових жаришта националних и класних сукоба у овом делу света“.

Политичка подела југословенских земаља, што ју је Аустро-Угарска Монархија извршила према својим схватањима и плановима, обухвативши ту и анексирану Босну и Херцеговину, није се изменила све до коначне ликвидације Монархије 1918. године, до краја првог светског рата.

Међу настојањима Јужних Словена за међусобно упознавање, зближавање и координирање борбе за ослобођење, коју је бечка штампа стално сматрала агитацијом Прага, Загреба, Београда и Москве, Милутиновић придаје посебан национално-историјски значај Конференцији југословенских јавних радника у Љубљани, сазваној 1. децембра 1870. године пригодом годишње скупштине Матице словеначке и прославе највећег словеначког песника др Францета Прешерна. Милутиновић детаљно објашњава како је дошло до састава Љубљанског југословенског програма, почевши од претходног састанка у Сиску 7. и 8. новембра 1870. па до Конференције у Љубљани, на којој су, међу осталим, констатовали како Јужни Словени, који живе у Хабсбуршкој Монархији под именом Срба, Словенаца и Хрвата, као и они који живе изван њених граница и са којим сачињавају један народ, „уједињују све своје силе на пољу књижевном, економском и политичком“ . . .

Пригодом избора посланика за аустријски парламенат 1873 — 74. далматински посланици, Хрвати и Срби, нису се држали као остали аустријски Словени. Милутиновић објективно приказује како су били свестрано критиковани. Несумњиво да је њихово тадашње држање било од штете по општу словенску ствар и „грдна срамота за име српско и хрватско“. Прва последица гласања далматинских посланика за немачку већину била је распадање дотад јединствене Народне странке. Далматинска народна странка, наиме, тада се распала у две противничке групе. Између њих дошло је до оштрих полемика и свађа, тако да се тада јаз између Срба и Хрвата осетљиво продубио. Дабоме, Милутиновић истиче како је ипак на обим странама било истакнутих појединаца који су заузимали помирљив став у спору. Али сва та усамљена настојања остала су без осетљивог позитивног резултата. Између завађених табора пале су врло тешке увреде да их је само време или крупни догађаји могло да изглади. Без успеха интервенисао је и један ауторитет као што је био Ј. Ј. Штросмајер. За помирење заузимала се и новосадска „Застава“ као и словеначки „Словенски народ“, који је, нпр. 1874. писао дословце: „Нама Словенцима је Српство и Хрватство подједнако мило и драго . . . Наше симпатије припадају истој мери

и једнима и другима. Из свега срца жалимо њихов међусобни раздор, који је штетан не само за њих, већ и за нас и за цело југословенство... Кад би нас Срби и Хрвати послушали, ми бисмо међу њих ступили, свакоме пружили руку, и наша би реч била: „Споразумите се, сложите, уједините се“.

Међутим, Аустро-Угарска је изгубила аустро-пруски рат 1866. тако да је била принуђена да преоријентира своју агресивну вањску политику, у којој је Далмација одиграла значајну улогу. Аустро-угарска администрација лукаво уводи у Далмацију народни српскохрватски језик у општине, судове, уреде и школе, чиме је хтела да примени своју политику „Drang nach Osten“. При томе је Аустрија посебну пажњу полагала борби против слоге и јединства југословенских народа. У првом реду Србе и Хрвате требало је што више завадити питањем Босне и Херцеговине. Владајуће класе Беча и Пеште, наиме, споразумеле су се како би „хидру југословенства“ учиниле нешкодљивом. Милутиновић истиче како су наши људи (Томановић) одмах назрели да је Аустрија за новог војног и цивилног царског намесника Далмације поставила генерала Вагнера са задатком да спроведе ту политику и да га је у ту сврху преместила из Земунa у Задар, главни град Далмације, пошто да се Вагнер у Земуну истакао „као човек не само војничких него и политичких амбиција“. Реформе у корист народних права објашњене су као профињен начин припрема окупације Босне и Херцеговине. Требало је, наиме, стећи поверење источних народа, који су насилничку политику турских тлачитеља имали да замене предусретљивом Аустро-Угарском.

Непосредно по доласку генерала Вагнера, у Далмацији се покреће питање увођења народног (српскохрватског) језика у судове, општине, уреде и школе. Та нова аустријска политичка тактика, у народним круговима схватила се као увертира у окупацију Босне и Херцеговине. Аустрија је са сигурношћу рачунала да ће тај политички маневар стварно да буде „јабука раздора између Срба и Хрвата и да ће то да парализује борбу за реализацију југословенске идеологије, коју су у Бечу и Пешти сматрали опасном хидром по њихове интересе. Антагонизам који ће се развити између Срба и Хрвата у вези са Босном и Херцеговином, наиме, по уверењу барона Беле Орција, јесте „она стена, о коју се разбија опасност југословенског покрета“.

Док је генерал Вагнер радио да за своје циљеве придобије главне политичке представнике Хрвата, јавио се сам Штросмајер, који је поручио Београду: „Дакако, вера нема да нас раздваја, то више што сам ја осведочен да у битности вера нам је једнака. Политичка пак цељ нам је истоветна. Не само да ми нећемо српској влади никаквих запрека на путу ставити извршењу њезине задаће, не само да ми нећемо јој сметати да к себи придружи Босну и Херцеговину, него ми ћемо је молити да,

ако је икако могуће, и нас прими“. Те речи су увек актуелне и никада није довољно да се цитирају, истичући њихову важност.

У остварењу својих политичких циљева била је лукаво организована и посета цара Фрање Јосипа Истри, Далмацији и Боки Которској. Светозар Милетић износи у својој „Застави“ прави смисао те посете, са којом је Аустро-Угарска отворено наговестила агресивни карактер своје спољне политике према европском истоку. Под Милетићевим утицајем од далматинских Срба истакао се још као студент Душан Баљак, један од доцнијих истакнутих политичара у аустројском парламенту. У новосадској „Застави“ он је објавио запажени чланак, у ком је нагласио како су се далматински Срби из Босне и Херцеговине населили, донели собом језик и до данас сачували српске обичаје и гајили осећање српско, што треба сматрати најважнијим фактором уједињења народног, много моћнијим „од каквих црвоточнијих кроника“. Милутиновић истиче како је Баљак осуђивао екстремисте и код Хрвата као и код Срба „због непотребног и штетног заоштравања међунационалних односа“.

Милутиновић је затим објективно и веома занимљиво оцењено рад далматинских аустрофилских ултрамонтанаца са Миховилом Павлиновићем на челу. Они су у бечком парламенту инаугурисали опортунистичку политику, ишчекивајући да ће она довести до сједињења Далмације са Хрватском, дабоме у оквиру Аустро-Угарске Монархије, што је Миховил Павлиновић објаснио и бечком парламенту.

Посебице треба истаћи врло занимљиву анализу далматинског питања у саставу општег југословенског питања. Милутиновић ју је обавио према схватањима истакнутог војвођанског политичара Михаила Полит-Десанчића, који га је повезивао „са токовима великих светских и међународних кретања, али увек доследно стојећи на одређеним позицијама о органском решењу источног питања у оквиру јужнословенске федерације и Балканске конфедерације“. Десанчић је Далмацији давао изузетну важност, сматрајући Далматинце представницима српскохрватског народа“.

Као што свакој појави у којој се на неки начин манифестовала идеја југословенског народног јединства, тако је Милутиновић у својој студији посебну пажњу посветио и тзв. „Љубљанском програму“ 1870. године. У том програму, наиме, истакнута је потреба уједињења југословенских народа, који треба да уједине „све своје силе, моралне и материјалне, на пољу књижевном, економском и политичком“. У тој својој занимљивој анализи, Милутиновић објективно износи како је дошло до његовог састава, приказавши и све полемике и контраверзе што су се појавиле у вези са њим. Сматрамо да су сва та изучавања још увек актуелна и неопходна за дубље разумевање свих појава

које су се појавиле у историјском развоју нашег друштва, свих наших културних и политичких прилика уопште.

Посебну пажњу Милутиновић је посветио католичком клерикализму код далматинских Хрвата под вођством Миховила Павлиновића, једнако као и појаву клерикализма код далматинских Срба под вођством Никодима Милаша. Наравно, сматрамо да је појава католичког клерикализма, по својој генези и смислу, потпуно друкчија од појаве клерикализма православних Срба, која се појавила и развијала под утицајем клерикализма војвођанских Срба. За далматинске ултрамонтанце карактеристична је њихова борба против Стјепана Митрова Љубише, истакнутог српског књижевника и политичара, ког су оборили са председничког положаја у далматинском сабору.

Због ограниченог простора, жалим што ми није било омогућено да опширније прикажем ово врло значајно Милутиновићево дело, које објективно обрађује културне и политичке прилике далматинских Срба као што сам намеравао.